

С.І. Дашленка

Мастацкая дэманізацыя фашысцкіх захопнікаў у лірыцы беларускіх паэтаў часоў Вялікай Айчыннай вайны

Мажорны пафас пераможных песень 30-х гг. XX ст. пра нязначныя і спарадычныя вайсковыя сутычкі на аддаленых рубяжах савецкай краіны з пачаткам самай страшнай вайны XX ст. змяняецца сапраўдным трагізмам сутыкнення з рэальным ворагам, што ўламіўся ў родную хату і пагражае смерцю Радзіме. Таму няма нічога дзіўнага, што ў асэнсаванні вобразаў смяротных ворагаў Савецкага Саюза беларускімі савецкімі паэтамі ўсталявалася інфернальная дамінанта, калі захопнікі ўвасабляліся не звычайнымі вайскова-палітычнымі праціўнікамі ў барацьбе за тэрыторыю і рэсурсы, а прыхаднямі з нялюдскага іншасвету, каштоўнасці якога прыцыпова несупастаўляльныя з каштоўнасцямі чалавечага грамадства.

Ва ўяўленнях савецкіх пісьменнікаў, парушыўшы межы СССР, захопнікі тым самым пераступілі мяжу паміж добром і злом, пазбавіліся ўсяго, што яшчэ злучала іх з чалавечай мараллю. І найбольш яркая ўвасобіў гэтую думку ў сваіх вершах Якуб Колас, называючы немцаў *«пласпаннікамі ліхаты»* («Мае мары» (1942) [1], *«варожай цемры і зла»* («Над магілаю друга» (1942) [1, с. 296], *«цемры крывавай пустой»* («Сталінскае слова» (1941) [1, с. 269], *«чорнага стану атрутнага»* («Чуеш, край мой мілы» (1943) [1, с. 331], *«кывавага жаху»* («На абарону» (1941) [1, с. 239], *«цямранай сілы»* [1, с. 251] і *«кывавае цьмы»* («Фашысцкім бандытам» (1941) [1, с. 252]; *«навалы чорнай»* («Народу-барацьбіту» (1941) [1, с. 260].

Падобным разуменнем анталагічнага статусу праціўніка перадвызначаліся і яго канкрэтныя мастацкія персаніфікацыі, якія ўмоўна можна падзяліць на некалькі семантычных груп. Перш за ўсё гэта асэнсаванне вобраза агрэсара ў метафарах надзвычайнай, «нялюдскай», палітычнай тыраніі, якая лаводле традыцыйных вераванняў з'яўлялася адной з відавочных адзнак «д'ябальскай» абранасці. Менавіта таму Якуб Колас называе Гітлера *«тыранам Еўропы»* («Капайце яму, далакопы» (1941) [1, с. 238], а саміх немцаў – *«калігуламі»* («На абарону» (1941) [1, с. 239], параўноўваючы іх з Калігулам (Caligula), рымскім імператарам (37–41 гг.), што імкнуўся да неабмежаванай улады, патрабаваў ушанавання сябе як бога і быў забіты, урэшце, сваёй прэтарыянскай гвардыяй.

Да другой групы можна аднесці параўнанне нямецкіх агрэсараў з іх гістарычнымі «папярэднікамі». І ключавымі паняццямі ў гэтым шэрагу будуць *«арда»* і *«дзікасць»*. І гэта не дзіўна, бо з паняццем *«арда»* для ўсходніх славян звязана самае доўгае ў іх гісторыі, больш за дзвесце год, кывавае мангола-татарскае *«іга»* – панаванне іншаземцаў-іншаверцаў на рускіх землях, якое

ледзь не прывяло да знікнення самога ўсходнеславянскага этнасу як геапалітычнай рэаліі. У сваю чаргу «дзікасць», «нецывілізаванасць» качэўнікаў-заваёўнікаў з'яўляецца адной з найбольш яскравых метафар іх дэманічнай «нялюдскасці» і «амаральнасці». Таму ў вершах Якуба Коласа немецкія захопнікі паўстаюць як «дзікая арда» («Над магілаю друга» (1942) [1, с. 296], «тэўтонская арда» («Капайце яму, далакопы» (1941) [1, с. 238], а таксама «дзікія гуны» («На аброну» (1941) [1, с. 239].

Трэцяя група параўнанняў уяўляе сабой класічны пералік персанажаў, звязаных з ніжэйшымі ўзроўнямі наіўнай народнай міфалогіі, што генетычна паходзяць ад постацей паўстальных з магілы злавесных мерцвякоў, што не могуць здабыць пасмяротнага спакою, якія, па вызначэнні, самім сваім існаваннем пагражаюць смерцю ўсяму жывому. Персанажы гэтага вобразнага шэрагу з'яўляліся ў сілу сваёй архетыпічнасці найбольш уражлівымі і даходлівымі метафарамі дэманічнай «нялюдскасці» іншаземных захопнікаў, чым тлумачыцца іх папулярнасць і пашыранасць у савецкай грамадзянскай лірыцы часоў вайны. Так, гэтыя вобразы выкарыстоўваў Янка Купала, называючы немцаў «нямчурамі-людажорамі» («Хлопчык і лётчык на вайне» (1942) [2], «нечысцямі» [2, с. 174], а самога Гітлера – «вампірам» і «дзікай зданню патарочай» («Беларускім партызанам» (1941) [2, с. 173], «чорным змеям» («На Гітлера-звера» (1942) [2, с. 178]. Нечым падобным вызначаецца і вобразнасць вершаў Якуба Коласа, які параўноўвае агрэсараў з «нечысцю», «ваўкалакамі» («Стары гасцінец» (1942) [1, с. 292], «поганню і нечысцю» («Пажаданні пад Новы 1943 год» (1942) [1, с. 314], «злаякасным верадам», «вампірамі-ваўкалакамі» («Фашысцкаму звар'ю» (1942) [3, 299], «вампірамі заклятымі» («Фашысцкім бандытам» (1941) [1, с. 251], «кывавымі прывідамі і вампірамі» («Капайце яму, далакопы» (1941) [1, с. 238], «шкілетамі», «наглымі людэдамі» («На абарону» (1941) [1, с. 239], «нелюдзямі» («Голас ветру» (1941) [Кол., II, 245], «расцугленымі сцэрвамі», «гідрамі», «змеямі» («Смерць разбойнікам» (1941) [1, с. 247], «вылюдкамі» з «мурлом кывяпіўцы», якіх трэба гнаць «к чортавай долі» («Салюты Масквы» (1943) [1, с. 330], «фашысцкай поганню», «гадзі-пачварамі» («Роднаму краю» (1943) [1, с. 334], «падламі» (Якуб Колас «Пахаванне Гейдрыха» (1942) [1, с. 295]. Пімен Панчанка вызначае немцаў як «д'яблаў» у вершы «Конь» (1943) [3].

Чацвёртую групу параўнанняў рэпрэзентуюць вобразы, звязаныя з невідучай усепраніклівай пошасцю, якая нясе агідную смярдзуючую смерць усяму жывому. Яны ўяўляюць сабой заснаваныя на фальклорнай традыцыі своеасаблівых дэманічных персаніфікацыі «чумы» і «халеры», а таксама вобразы рэальных пераносчыкаў хваробы, «паразітаў» і «кывацмокаў», што характэрна для твораў Якуба Коласа, які ўвасабляе прыхадняў як «пошасць чорную» («У цяжкую часіну» (1941) [1, с. 275], «фашысцкую чуму» («Мае мамы» (1942) [1, с. 300], «фашысцкую халеру» («Што трэба» (1942) [1, с. 306], «фашысцкую чорную вош» («Душою і сэрцам мы з вамі, героі» (1941) [1, с. 249]. Янка Купала ў вершы «Хлопчык і лётчык на вайне» (1942) параўноўвае немцаў з «вошамі» і «гадзімі смярдзуючымі клапамі» [2, с. 176].

Адной з найбольш натуральных і пашыраных метафар з'яўляецца пятая група параўнанняў, якія самым непасрэдным чынам указваюць на жывёльную, «нялюдскую» прыроду іншаземных захопнікаў. І ў гэтым шэрагу перш за ўсё паўстаюць вобразы сабакі як традыцыйна «нячыстай», «д'ябальскай» жывёлы, а таксама хіжых драпежнікаў, само існаванне якіх заснавана на праліцці «нявіннай» крыві і таму вартых безумоўнай смерці. Таму Янка Купала называе немецкіх агрэсараў «родам сабачым» [2, с. 174], «зверамі звароў»

(«Беларускім партызанам» (1941) [2, с. 173], «сабачымі сынамі» («На Гтлера-звера» (1942) [2, с. 178] і «гадзюкамі» з «крывавымі вачыма» («Хлопчык і лётчык на вайне» (1942) [2, с. 176]. Якуб Колас параўноўвае іх з «псамі-душагубамі» з «фашысцкага зьярынага бярогу» («Роднаму краю» (1943) [1, с. 334], «зьяругамі лахматымі» з «фашысцкае трушчыбы» («Фашысцкаму зьяр'ю» (1942) [1, с. 299], «зьяругамі шалёнымі» (Якуб Колас «Душою і сэрцам мы з вамі, героі» (1941) [1, с. 249], «пачварамі», «фашысцкімі звермі з кльком сваім» («Байцам і камандзірам Чырвонай Арміі» (1943) [1, с. 317], «начыненымі ядам» «ваўчурамі» з «прасмердлай нары» («Што трэба» (1942) [1, с. 306], «пачварамі туларыльмі» («Капайце яму, далакопы» (1941) [1, с. 238], «драпежным зверам», што «аскаліў зубы», «саранчай» («На абарону» (1941) [1, с. 239], «галоднай зражай» («Душою і сэрцам мы з вамі, героі» (1941) [1, с. 249], «фашыстамі-ўдавамі» («Абаронцам роднай зямлі» (1941) [1, с. 264], «спрутамі» («Салюты Масквы» (1943) [1, с. 330], «фашыстамі-шакаламі» («У цяжкую часіну» (1941) [1, с. 275], «нямецкім зьярынцам» («Стары гасцінец» (1942) [1, с. 292].

І ўрэшце апошняя, шостая група параўнанняў заснавана на ўяўленні пра асаблівую сувязі з «нячыстай» сілай злачынцаў-«душагубаў» (паводле народных перакананняў ахвяры забойцаў, што паміралі гвалтоўнай смерцю ад іх рукі без царкоўных абрадаў, «губілі душу», бо траплялі пад уладу д'ябла), што свядома і дэманстратыўна адмаўлялі «людскую» мараль, людзей «нячыстых» прафесій і шаленцаў, што вызначаліся «нялюдскімі» паводзінамі. Менавіта гэтыя ўяўленні далі падставы Якубу Коласу вызначыць самога Гтлера як «сусветнага грабежніка, бандыта» («Фашысцкім бандытам» (1941) [1, с. 251], «вырадка шалёнага» («Голас ветру» (1941) [1, с. 245], «вар'ята», што «злы намывсел тойць» («Народу-барацьбіту» (1941) [1, с. 260], «казалупам» («Пахаванне Гейдрыха» (1942) [1, с. 295], а фашысцкую армію – як «бандытаў» («Фашысцкаму зьяр'ю» (1942) [1, с. 299], «тэўтон-бандытаў» («Абаронцам роднай зямлі» (1941) [1, с. 264], «падступных падлюг і туляг» («Шалёнага на панцуг» (1941) [1, с. 237], «разбойнікаў» («Смерць разбойнікам» (1941) [1, с. 247], «зборышчам катаўскіх рыт» («Пахаванне Гейдрыха» (1942) [1, с. 295]. Янка Купала мянуе іх «людарэзаў збродам смердзячым» [2, с. 174], «ліхадзямі» («Беларускім партызанам» (1941) [2, с. 173] і «катамі» («Зноў будзем шчасце мець і волю» (1942) [2, с. 177].

Таму натуральна, што агрэсія гітлераўскіх войскаў супраць СССР асэнсоўвалася савецкімі паэтамі як уварванне ў светлы ўладкаваны «людскі» свет чорных «д'ябальскіх» «нялюдскіх» сіл, калі сама агрэсія набывае выразныя рысы жадлівай крывавай фантазмагорыі, лерад якой блякнуць найўныя карціны «апакаліпсісаў» і «мытарстваў», намаляваных у свой час хрысціянскімі візіянерамі. Здаецца, што брама самога пекла расхінулася перад знямелым чалавецтвам у сярэдзіне XX стагоддзя, і «крывавы жах па свеце крочыць», «паўстаўшы з чорнай глыбіні» (Якуб Колас «На абарону» (1941) [1, с. 239], каб выплеснуць з сябе ўсю шалёную нянавіць, на якую здольна істота, што лічыць сябе стварэннем Божым. І ўвесь гэты пякельны баль смерці прымушае самую зямлю «ў агні, у горкім дыме» (Якуб Колас «Капайце яму, далакопы» [1, с. 238], «напоеную шчодра крывавай расой», застыць у «пакуце» (Якуб Колас «Фашысцкаму зьяр'ю» (1942): «Напоены шчодра крывавай расой // Даліны, лясы і палаткі. // Прывідам кастлявым смерць ходзіць з касой, // А следам клубіцца дым едкі. <...> // Людскімі касцямі засеян прасцяг, // На нівах буяюць бур'яны, // Усхліпваюць рэкі ў халодных слязах, // І журыцца золак румяны» [1, с. 298].

Вораг «чорны», што ўварваўся ў савецкую краіну, «сее смерць і разбурэнне» «крывавай рукою» (Якуб Колас «Запытай ты сябе, чалавеча...» (1941) [1, с. 248]; «звярынаю нагой», «разбойніцкай ступою» «стаптаў нам нію нашу» і за сабою пакінуў «кроў, няволю і палон» (Якуб Колас «У цяжкую часіну» (1941) [1, с. 275]. Фашысцкая «брыда» «паўзе саранчою» і «ўсё пажырае, знішчае ўсё люта», яе не спыняе «нявінная кроў», ёй «не шкода дзяцей і жанчын» (Якуб Колас «Душою і сэрцам мы з вамі, героі» (1941) [1, с. 249]. Няма такіх злачынстваў, якіх не здзейсніў бы «сусветны злодзей і махляр» у абдымку са «шкілетам», што «змяніым ядам вострыць джала» (Якуб Колас «На абарону» (1941) [1, с. 239], што «выразаў <...> старцам вочы», «рэзаў матак і дзяцей», «дзікай зданню патарочай» «засланяў дні чорнай ночай» (Янка Купала «Беларускім партызанам» (1941) [2, с. 173], што «душыць свет, як сонкашмар» (Якуб Колас «Капайце яму, далакопы» (1941) [1, с. 238]. Гвалт – не толькі сродкак, але і сэнс існавання злавеснага прыхадня, якому людскія пакуты і смерць прыносяць асаподо (Янка Купала «Грабежнік» (1941): «Брыдзе, паўзе сліўнем раз'юшаны грабежнік, // Сцякае кроў па каршуновых яго лапах, // Людское цела рве, як вырадак-драпежнік, // Яму шчакоча ноздры-храпы трупны запах. // Пад ёнкі-стоги канаючых ахвяр нявінных, // Спраўляе дзіка страшны свой банкет-ігрышча // Ён, п'яны ад крыві дзіцячай, мацярынай. // Пасцель сабе і трон свой жудасны хаўтурны // З касцей і чарапоў пастроіў чалавечых, // Хаўтурныя да сну яму іграюць сурмы, // На раницу склікаюць людэрзаў веча. // Купаецца ў слязах удоўіных, сірочых, // Апошнія здзірае з плеч старых кашулі // Распасвены, вясёлы рыцар цёмнай ночы, // Прысяжны вешацель, цар скоцкага разгулля» [2, 174–175].

І менавіта гэтым яго «нялюдская» мараль, яго «нялюдскі» закон адрозніваюцца ад чалавечых законаў, бо «што яму права, людскія законы» – «закон яго – доўбня і нож» (Якуб Колас «Душою і сэрцам мы з вамі, героі» (1941) [1, с. 249], закон «цьмы», напісаны «кроўю» (Якуб Колас «Голас ветру» (1941) [1, с. 245], «крывавыя <...> скрыжалі» (Якуб Колас «Мае мары» (1942) [1, с. 300]. Ён – д'ябальская пачвара з «халодным тварам», «звярыным відам», з «у сталь закованым капытом», якая «не знае жалю, ні законаў» (Якуб Колас «Голас зямлі» (1941) [1, с. 284], – жажлівае падабенства «Юды – беззаконнага чорта» з беларускіх народных казак, «чалавекападобнай лясной істоты, пярэваратня са смертаноснымі ікламі» [4]. І дадзенае параўнанне цалкам правамернае, бо «беззаконне» – адна з родавых прыкмет д'ябальшчыны.

Таму вораг, што ўзносіць сябе вышэй за чалавечыя законы, варты безумоўнага і бязлітаснага знішчэння светлымі сіламі дабра, якія стаяць на варце жыцця. Гэтай сілай дабра з'яўляецца «сталінская сіла», якой не ў стане «спрацівіцца» ніхто (Якуб Колас «Шлях славы» (1944) [1, с. 338], што «жалезным патокам, сталёваю лавай» змяце чорных ворагаў з твару зямлі (Якуб Колас «Сапюты Масквы» (1943) [1, с. 330], «ад нечысцяў» ачысціць «нашы нівы і лясы» (Янка Купала «Беларускім партызанам» (1941) [2, с. 174]. Яна ўвасабляецца як «армія збавення» (Якуб Колас «Чуеш, край мой міпы» (1943) [1, с. 331], у шэрагах якой нішчаць фашысцкую нечысць «з бурай у сэрцы, закованы ў зброю» «рыцары Айчыны», што «ляцяць» па волі Сталіна змагацца «за Савецкі Саюз», «за Беларусь» «у сакалінай нястомнай пагоні» (Піліп Пестрак «Рыцар Айчыны» (1943) [5].

Сваё адлюстраванне ў беларускай савецкай паэзіі ваенных часоў справядлівае пакаранне фашысцкай «нелюдзі» знайшло ў шэрагу ўражлівых метафар, вобразнасць якіх засноўваецца пераважна на славянскай эпічнай

традыцыі і ўяўленнях, што характэрны для народнага сялянскага «эксарцызму». Так, сама маці-«зямля» павінна «расступіцца ў пакуце сваёй» для таго, каб «глынуць» «дзікія орды», стаць для іх «глухою труной, варажаю кроўю абмытай» (Якуб Колас «Фашысцкаму звар'ю» (1942) [1, с. 299]. Ворага, як «змея», быліннага Гарыныча, трэба ўзяць «у вілы» і «голавы далоў» (Якуб Колас «Адпомсцім» (1942) [1, с. 289], каб «гадавай атрутэй» сам «гад» быў «умыты» – «кроўю чорнай, злой» – і «змешаны з зямлёй» (Якуб Колас «У майскія дні» (Чырвонай Арміі) (1945) [1, с. 238]. Вызваленне краіны ад фашысцкай навалы паўстае ў ваеннай лірыцы беларускіх паэтаў як бязлітаснае, «язычніцкае» ў сваім знішчальным пафасе змаганне з «беззаконнымі» крыважэрнымі дэманамі змроку, і ў дачыненні да іх губляюць сваю сілу любыя «чалавечыя» і «ваенныя» законы, бо для іх зразумелы толькі закон гвалту і сілы, «кывавы» закон «доўбні і нажа» (Якуб Колас «Што трэба» (1942): «Крышы, знішчай, як зможаш, ваўчуру, // Начыненую ядам, // Агнём палі прасмердлу на ру, // Дыхнуць не дай ім, гадам. // Труці іх, распінай, бі з-за вугла // Даўбней, нажом, сякерай...» [1, с. 306].

Таму савецкія воіны «лічаць» і «смяротна глушаць» «галовы нямчур-людажораў», страляюць з «кулямёта» ў «сабачыя сэрцы звар'я», «давяць» іх «як вошаў, як гадкіх смярдзючых клопоў» (Янка Купала «Хлопчык і лётчык на вайне» (1942) [2, с. 175–176].

Такім чынам, пры стварэнні вобразаў фашысцкіх захопнікаў у вершах беларускіх паэтаў часу Вялікай Айчыннай вайны аўтарамі выкарыстоўваецца сталая фальклорная традыцыя, блізкая і зразумелая пераважна вясковаму чытачу на часова акупаванай тэрыторыі Беларусі. Такая семантыка арганічна і плённа ўпісвалася ў поле рэцыпцыйнага пашырэння сэнсу твораў, якія павінны былі абуджаць патрыятычныя настроі ў савецкіх грамадзян. Тым самым літаратурная традыцыя, што грунтавалася на надзвычай архаічных вобразах і паняццях, пачынала выконваць грамадзянскую функцыю ва ўмовах савецкай рэчаіснасці, паядноўваючы савецкія ідэалагічныя пабудовы са спрадвечнымі агульначалавечымі каштоўнасцямі. Таму фашысты ў беларускай патрыятычнай лірыцы ваенных часоў паўстаюць спараджэннямі пякельнага «нялюдскага» свету, мараль якіх з'яўляецца несумяшчальнай з чалавечай мараллю, з чаго вынікае неабходнасць іх самага суровага пакарання і самай ганебнай гібелі.

ЛІТАРАТУРА

1. **Колас Я.** Збор твораў: у 7 т. – Т. 2. Вершы. Апавяданні вершам (1917–1952). – Мн., 1952. – С. 301.
2. **Купала Я.** Поўны збор твораў: у 9 т. – Т. 5. Вершы, пераклады 1930–1942. – Мн., 1998. – С. 175.
3. **Панчанка П.** Гарачыя вятры. – Мн., 1947. – С. 83.
4. **Белова О.Е.** Иуда // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 2002. – С. 211.
5. **За шчасце Беларусі. Вершы і апавяданні /** Пад рэд. **Я. Коласа.** – Москва, Ленинград, 1945. – С. 161–162.

S U M M A R Y

The article deals with the process of creating a demoniac imagery of German fascist invaders in context of traditional Byelorussian folklore imagery. The analysis is carried out on the material of the Byelorussian Soviet poetry of the Great Patriotic War period.

Поступила в редакцию 3.12.2004